

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԾԵՑՅԱԼ ՀԻՉՐԱՅԻ ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Անի, Կատրանիդե, արձանագրություն, եկեղեցի, հիշրա, Բենէ, հետազոտող:

Անիի վեհաշուք Մայր տաճարը կամ Կաթողիկեն Բագրատունյաց Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաքի ամենանշանավոր եկեղեցին և խորհրդանիշն է համարվում: Այն հիմնադրել է Սմբատ Բ թագավորը (977-989), բայց վերահաս մահվան պատճառով շինարարությունն անավարտ է մնացել, որը շարունակելու ավարտին է հասցրել նրա եղբոր՝ Գագիկ Ա-ի (989-1017) կինը՝ Կատրանիդե (Կատրամիդե)՝ թագուհին: Նրա և Սարգիս Ա Սևանցի (990-1019) կաթողիկոսի անունից գրված եկեղեցու շինարարական արձանագրությունն արժանացել է բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Հիշյալ վիմագրի առաջին տողի վերջում առկա է երեք փակագրից բաղկացած մի հատված, որ տարակարծությունների առիթ է տվել, կատարվել են վերծանման փորձեր, որոնցից մի քանիսում այն համարվել է մահմեդական հիշրայի թվական, ինչը, մեր կարծիքով, թյուրիմացության արդյունք է: Ստորև կփորձենք պարզաբանել այդ հարցը:

Նախ, համառոտ ներկայացնենք վիմագիրը, ապա ծանոթանանք հիշյալ փակագրերի ուսումնասիրման նախապատմությանը: Արձանագրությունը փորագրված է Կաթողիկեի հարավային պատին, կառույցի հարավարևմտյան անկյանը կից որմնակամարի ներքևի մասում: Բնագրի գիտական հրատարակու-

¹ Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության մեջ թագուհու անունը գրված է «Կատրանիդե», մինչդեռ նրա ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի և 12-րդ դ. պատմիչ Մայր տաճարի ֆահանա Սամվել Անեցու երկերում (որոնց հետևում են նաև մյուս պատմիչները) նշված է «Կատրամիդե» (**Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական (Մատենագիրք Հայոց, և. ժե, ժ դար, գիրք Բ), Երևան, 2011, էջ 808, **Սամուէլ Անեցի** և **Հարունակոյնեք**, *Ժամանակագրութիւն*, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 182):

թյունն առկա է «Դիվան հայ վիմագրություն»՝ Հ. Օրբելու կազմած Անիին նվիրված հատորում²: Արձանագրության առաջին տողում նշվում են Հայոց և «Հոռոմոց» թվականները, որոնց հաջորդում են երեք փակագրերը, երկրորդ տողի սկզբում գրված է խաչանշան, որից հետո սկսվում է արձանագրության բուն տեքստը: Այստեղ թագուհու անունից ասվում է, որ Սարգիս կաթողիկոսի ու «Հայոց և Վրաց շահանշահ» Գագիկի ժամանակ, ինքը՝ Կատրանիդե թագուհին կառուցել է Սուրբ Կաթողիկեն, որը հիմնադրել էր մեծն Սմբատը: Ապա փառաբանական մի քանի խոսքից հետո նշվում է, որ նա եկեղեցին նաև զարդարել է պատվական զարդերով՝ իր և իր որդիների հիշատակի համար: Սրան անմիջապես հաջորդում է Սարգիս կաթողիկոսի անունից գրված տեքստը, որտեղ նա պարտավորեցնում է եկեղեցու սպասավորներին, թագուհու մահից հետո՝ Վարդավառի տոնի հիմնյակին, ամեն տարի նրա համար պատարագներ մատուցել, մինչև Քրիստոսի գալուստը: Դրան հաջորդում է թվականի նշումը՝ տոմարական երեք եղանակով, և վիմագիրն ավարտվում է նման գրությունների համար անսովոր բառերով՝ «գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենէ» (վիմագրի ամբողջական տեքստը՝ հոդվածի վերջում):

Ուսումնասիրողների մեծագույն մասն արձանագրությունը համարել է եկեղեցու կառուցումից անմիջապես հետո գրված, միայն Նիկողայոս Մառն է կարծիք հայտնել, որ այն 12-13-րդ դարերի ընդօրինակություն է³:

Վիմագրի առանձնահատկություններից մեկը տոմարական տարբեր հաշվարկներով ներկայացվող թվականների առատությունն է՝ սկզբում և վերջում: Դրանց և փակագրերի քննությամբ հանգամանորեն զբաղվել է վիմագրագետ Սուրեն Ավագյանը, որն ընդհանրացրել է նախորդ հետազոտողների կարծիքները, ուստի այդ մասին պատկերացում կազմելու համար մեջբերենք նրա եզրա-

² Դիվան հայ վիմագրություն, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 35, N 101: Հրատարակության մեջ վերծանությունը գրչանկարի և լուսանկարի հետ համեմատությամբ վեց անհամապատասխանություն ունի, սույն հոդվածի վերջում ուղղված տարբերակն է:

³ Խոսելով Մայր տաճարի 12-րդ դարի վերջերին կամ 13-րդ դարի սկզբներին հիմնավորապես նորոգված լինելու մասին՝ ուսումնասիրողն ավելացնում է. «Տաճարը 1000 թ. կառուցվելու մասին հարավային պատին փորագրված արձանագրությունը, դատելով նրա հնագրական առանձնահատկություններից, 12-13-րդ դարերի պատեն է. բացի դրանից, նրանում վկայված է վրացական տարեթիվ, որը դժվար համատեղելի է թագավորների ժամանակաշրջանի Անիի համար» (Н. Марр, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Москва-Ленинград, 1934, с. 121): Այս տեսակետի շուրջ մենք որոշ դիտարկումներ ենք արել ավելի վաղ, երբ փակագրերի հարցին չէին անդրադարձել (Կ. Մաթևոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էլմիաժին, 1997, էջ 338-340):

կացությունը թվականների վերաբերյալ, որից հետո ավելի մանրամասն կանդ-
րադառնանք փակագրերին: Ս. Ավագյանը գրում է.

«I Առաջին տողում՝

Ա. Ի : Ն: Ծ թուին հայոց = 450+551=1001 թ.

Բ. Մ : Ժ: Թ: թուին հռոմոց = 219+780 = 999+2=1001 թ.

Գ. Արաբական հիջրայի թվականն արտահայտող փակագրեր – (°) ամին
գէր. = (°)

II Վերջին երեք տողերում՝

Դ. Ի վեց : Բ: Ն: Լ: ե: Գ: ամացն Ադամա = 644-5422/23 = 1010/11 թ.

Ե. Ի : Բ: ե: : ԲԺ: ամի մարմնանալո աստուածային բանի =
1000+12=1012, հանած ավելորդ 2 տարին = 1010 թ.

Զ. :Զ: Ը: Ժ: Ա ամի հաւատալո ի Քրիստոս հայոց = 711+301=1012, հա-
նած ավելորդ 2 տարին = 1010 թ.»⁴:

Այս երկու խումբ թվականների նշանակությունը և դրանց շուրջ արտա-
հայտված կարծիքները քննելով, Ս. Ավագյանը եզրակացնում է. «Ավելի ընդու-
նելի է Ն. Ակինյանի կարծիքը, ըստ որի՝ առկա են երկու խումբ համաժամանակ-
յա տարեթվեր՝ առաջին տողում. 999-1001 թթ. և բնագրի վերջում՝ 1009/10 թ.,
ըստ այդմ առաջին թվականը Սմբատ թագավորի հիմնած շինությունը վերսկսե-
լու տարեթիվն է, երկրորդը՝ շինությունը ավարտելու»⁵:

Նկատենք, որ արձանագրությունից հնարավոր չէ միանշանակ եզրակաց-
նել, թե երկու խումբ թվականները՝ սկզբում և վերջում, շինարարության
վերսկսման և ավարտի մասին են վկայում: Հայտնի է նաև, որ Կաթողիկեն, որ-
պես ավարտուն և անգամ հարուստ սպասքով ու բազմապիսի առարկաներով
շքեղորեն զարդարված կառույց է հիշատակում դեպքերին ժամանակակից Ստե-
փանոս Տարոնեցի Ասողիկը 1004 թ. ավարտած իր «Տիեզերական պատմու-
թյան» մեջ⁶: Պատմիչն իր երկը գրել է Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսի պատվերով,
և նրան ենք պարտական նաև եկեղեցու ճարտարապետ Տրդատի անվան հիշա-

⁴ Ս. Ավագյան, Վիմագրական պրպտումներ, Երևան, 1986, էջ 24: Սույն ժողովածուի մեջ
ընդգրկված է հեղինակի ավելի վաղ տպված հոդվածը (Ս. Ավագյան, «Անիի Մայր տաճարի
շինարարական արձանագրության տարեթվեր», ԼՀԳ, 1979, № 11, էջ 70-77):

⁵ Նույն տեղում, էջ 26:

⁶ «Կատրամիղէ թագունի բարեպաշտունի եղեալ... շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին Սմբա-
տայ ամենապայծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամարամ գմբէթատրեալ խորան երկ-
նաման, եւ զարդարեաց ի զարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց, արծա-
թեղէն եւ ոսկեղէն անասոց եւ բազմապայծառ լուսատու անասոց վայելչութեամբ, որով
ջահանայր ըստ երկնային կամարին Կաթողիկէն սուրբ, որ ի փաղամին Անտոյ» (Ստեփանոս
Տարունեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 808-809):

տակման համար: Եվ վերջապես, Մայր տաճարն այն շինությունը չէր, որ Սմբատի մահից հետո (989 թ.) տասը տարուց ավելի անուշադրության մատնվեր, քանի որ այն կառուցվում էր որպես Արգիշայից Անի տեղափոխվող կաթողիկոսարանի եկեղեցի, որով մայրաքաղաքը դառնալու էր նաև կաթողիկոսական աթոռանիստ⁷: Ընդհանրապես, 10-րդ դարի վերջն ու 11-րդ դարի սկիզբը Բագրատունյաց թագավորությունում եկեղեցաշինության բուռն շրջան էր, պայմանավորված Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակով: Պատահական չէ, որ Գագիկ թագավորի՝ Անիում հիմնած Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու կառուցման ժամանակը նշելիս Ասողիկը գրում է՝ «Յայնմ ժամանակի, յորում ընդ լրութեամբ ամն Ռ (1000) մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ»⁸: Կարծում ենք, որ Մայր տաճարի կառուցումը նույնպես ավարտվել է Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակին, այսինքն Հայոց «ՆԾ»՝ 1001 թվականին, ինչպես որ նշված է շինարարական արձանագրության սկզբում:

Ինչ վերաբերում է արձանագրության վերջում եղած թվականներին, ապա կարծում ենք, որ այդ մասում նշված է բուն վիմագրի գրության տարեթիվը: Ինչպես երևում է, ինչ-որ պատճառով շինարարական արձանագրություն Մայր տաճարի կառուցումից անմիջապես հետո չի փորագրվել⁹, այլ ավելի ուշ գրվել է սույն վիմագիրը, դրա համար էլ վերջում այն բնութագրվում է որպես «Յիշատակարան»: Այսինքն, այն մի պատմություն է եկեղեցու կառուցման և կառուցողի համար սահմանված կաթողիկոսական առանձնաշնորհումի մասին, որի վերջում էլ նշվում է դրա փորագրման թվականը: Հավանաբար, արձանագրությունը գրվել է Մայր տաճարի կառուցման տասնամյակին (այս հարցին անդրադառնում ենք նաև հոդվածի վերջում):

⁷ Անին ոչ միայն թագավորանիստ, այլև կաթողիկոսական աթոռանիստ դարձնելը դեռևս Սմբատ Բ-ի և Գագիկ Ա-ի հոր՝ Անին 961 թ. մայրաքաղաք դարձրած Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977) ծրագիրն էր, որի ուղղությամբ նա որոշակի ֆայլեր էր կատարել (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Անի, էջ 23-25): Դրանով առավել ընդգծվելու էր Անիի դերը, որպես համահայկական ֆալաֆական և հոգևոր-եկեղեցական կենտրոնի:

⁸ **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 827:

⁹ Մայր տաճարի արձանագրության ավելի ուշ գրվելու պատճառ կարող էր լինել օրինակ այն, որ նույն 1001 թ. Անիում ավարտվել էր Գագիկ թագավորի հիմնած զվարթնոցատիպ Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցումը և արժույթի մատակարարման եմ գտել, որպեսզի Քրիստոսի մարդեղության 1000-ամյակը հենց դրանով նշանավորվի: Պատահական չէ, որ այդ եկեղեցու կառուցման փաստն արձանագրելիս Ասողիկը շեշտում է 1000-ամյակի հանգամանքը: Իսկ Մայր տաճարը, նախորդ թագավորի՝ Սմբատի հիմնածն էր (որի հետ Գագիկի հարաբերությունները մութ շերտեր ունեն): Մայր տաճարի վիմագրի՝ կառուցումից որոշ ժամանակ հետո գրված լինելու հանգամանքի անուղղակի ցուցիչ կարելի է համարել նաև նրա փորագրման տեղը, որը շենքի ընդարձակ հարավային ճակատի արևմտյան անկյունամասում է, մինչդեռ շինարարական արձանագրությունները, սովորաբար գրվում էին արևմտյան, արևելյան կամ հարավային պատերի կենտրոնական մասում:

Յավոք, Անիում թագավորների անունից գրված և ամբողջական պահպանված այլ արձանագրություններ չունենք, որպեսզի համեմատության հնարավորություն լիներ: Գագիկ Ա-ի՝ Ս. Գրիգոր (Գագիկաշեն) եկեղեցու հատվածաբար պահպանված արձանագրությունն ավարտվում է հետևյալ հանդիսավոր խոսքերով՝ «Հաստատուն է գիրս հրամանաւ Գագիկա Շահանշահի, որդո Աշոտոյ արքայից արքայի, վկայութեամբ Ա(ստուծո)յ եւ Տ(է)ր Սարգսի: Ընդունեցէք եւ վայելեցէք ի կամս Ա(ստուծո)յ»¹⁰: Թագավորական հրամանագիրը, փաստորեն, փոխադրվել է պատին, վերջում թվական չկա (արձանագրության սկիզբը չի պահպանվել): Սակայն Մայր տաճարի արձանագրության մեջ ժամանակի տոմարական տարբեր հաշվարկներով ներկայացման եղանակը, համեմատելի է Անիի կաթողիկոսարանից ծագող երկու գրություն հետ: Առաջինը՝ Ասողիկի վերոնշյալ Պատմության 1004 թ. հիշատակարանն է («Բան վախճանի փառատրական ի սպառուած յիշատակարանիս»), որտեղ թվականը նշվում է տոմարական չորս եղանակով և երեք ճշգրտող տվյալով (Վասիլ կայսեր, Գագիկ թագավորի և Սարգիս կաթողիկոսի տարիներով)¹¹: Երկրորդը՝ 1046 թ. կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի (1019-1054) պատվերով Անիում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանը, որտեղ հենց վերջինիս անունից գրված հատվածում թվականը նշվում է տոմարական չորս եղանակով, նաև խոսվում է «անվրէպ ժամանակագրութիւն» ունենալու խնդրի մասին (այստեղ կան նաև վիմագրի հետ համեմատելի այլ եզրեր)¹²: Այսինքն, որևէ իրադարձության թվականի՝ տոմարական տարբեր չափումներով հիշատակման այդ ձևն ընդունված է եղել Անիի կաթողիկոսարանում, որի արտահայտությունը տեսնում ենք նաև Մայր տաճարի վիմագրում, և որպիսին չկա Անիի մյուս արձանագրություններում:

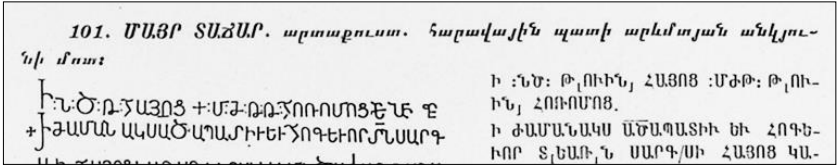
Այժմ վերադառնանք մեր բուն խնդրին, արձանագրության առաջին տողի վերջում եղած փակագրերին: Հենց սկզբում նշենք, որ այն վերծանման առումով խրթին է, և պատահական չէ, որ Անիի վիմագրական նյութին ամենից քաջածանոթ մասնագետը՝ Հովսեփ Օրբելին, դրանց մասին ոչինչ չի գրել և, թերևս միան-

¹⁰ Գիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 42:

¹¹ **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**. Պատմութիւն տիեզերական, էջ 828:

¹² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 94: Ձեռագրի մասին տե՛ս նաև Կ. Մաթևոսյան, ճշվ. աշխ., էջ 236-239: Արձանագրության և 1046 թ. հիշատակարանի մեջ համեմատելի են նաև Կատրանիդեի անունից գրվածը՝ «...կանգնեցա՛մ տուն Ա(ստուծո)յ նորոգ եւ կենդանի ծնունդ հոյգետո՛ւր եւ արձան մշտնջենատո՛ր» և Պետրոս Գետադարձի անունից գրվածը՝ «Արձան անմահ կանգնեցի յիշատակ հոգւոյ իմոյ», ինչպես նաև գրչի հիշատակությունը վիմագրում, թվականների նշումից հետո՝ «Գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենէ», և հիշատակարանում՝ դարձյալ թվականների նշումից հետո՝ «Գրեցաւ եւ կազմեցաւ գիրքս այս ձեռամբ իմով Գէորգայ...» (Գիվան հայ վիմագրության, էջ 35, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 94):

շանակ եզրահանգման չգալով, գերադասել է հարցը թողնել բաց: Վիմագրության «Դիվանի»-ի առաջին պրակում տրված է փակագրերի գծապատկերը, բայց վերծանությունը բացակայում է (նկ. 1):

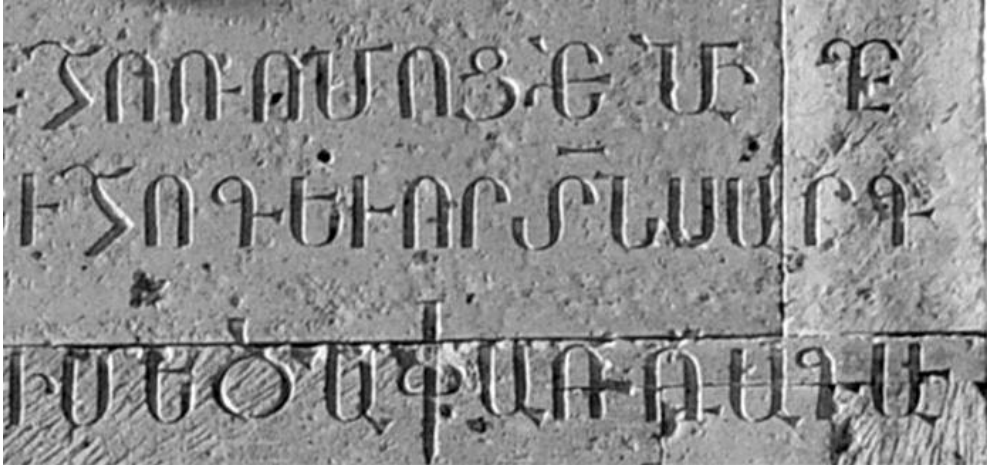
Նկ. 1. Հատված Մայր տաճարի արձանագրության գիտական հրատարակությունից (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 35, № 101)

Վիմագրի առաջին հրատարակիչներից Ներսես Սարգիսյանը, փակագրերի տեղում կետեր է դրել և տողատակում ծանոթագրել՝ «Երեք փակագիծ տառք կամ բառք, զոր շկարացաք լուծանել»¹³: Ղևոնդ Ալիշանը նույնպես զգուշավորություն է նշում է՝ «...երեք փակատառքն յաւարտ առաջնոյ տողին խնդրեն լուծումն. միջինն թուի ամին»¹⁴: Վաղ շրջանի հեղինակներից Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն փակագրերը կարդացել և հրատարակել է «Շ ամի ՂԲ»¹⁵: Արդեն մեր ժամանակներում, վիմագրագետ Գրիգոր Գրիգորյանը «Հայկական վիմագրություն» բուհական ձեռնարկում արձանագրության գրչանկարը դնելով, վերծանության բաժնում փակագրերը բաց է թողել¹⁶:

Վերծանության առաջին արդյունավետ փորձը կատարել է Կարապետ Բասմաջյանը, որն Անիի և այլ վայրերի բազմաթիվ վիմագրեր հրատարակելով (հայերեն և ֆրանսերեն), շնորհակալ գործ է կատարել: Ըստ նրա, վիմագրի սկզբում գրված է այն նույն գրչի անունը, ինչը որ վերջում է, միայն ավելի ընդարձակ՝ «Բենիամին», և երեք փակագիրը կարդացել է՝ «Բենի ԱՄԻն ԳԲ»¹⁷, իսկ արձանագրության վերջին հատվածն էլ դարձրել է «գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենիամինէ»¹⁷: Փակագրերի այս վերծանությունն ավելի ուշ ընդունելի է եղել Գ. Առնյանի¹⁸ և Ալ. Մանուչարյանի համար, միայն թե վերջինս այն որոշ չափով

13 Ն. Սարգիսեան, *Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 117:*
 14 Ղ. Ալիշան, *Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 70:*
 15 M. Brosset, *Les Ruines d'Ani*, I parte, St.-Petersbourg, 1860, p. 23: Հատվածը թարգմանել է՝ « en l'an 92 du cycle » («Շրջանի 92 թվականին»), այն համարելով 1084-ից հաշվարկվող Սարկավազայի տոմարի (Փոքր թվական) տարեթիվ:
 16 Գ. Գրիգորյան, *Հայկական վիմագրություն*, Երևան, 2000, էջ 125, 160:
 17 Կ. Բասմաջյան, *Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931, էջ 351-353, № 8, 9:*
 18 Գ. Առնյան, «Հարաւարապետ Տրդատ Անեցիին և իր գործերը», *էջմիածին*, 1949, Ա-Բ, էջ 61-62:

փոխել է «Բենե ԱՄէն ԳՐէ»¹⁹: Պետք է ասել, որ առաջին փակագրի տառերը թույլ տալիս են Բենե կարգալ, «Ի» տառի ելուստը հակառակ կողմ շրջված (նկ. 2):

Նկ. 2. Արձանագրության առաջին տողերի վերջին մասը
(լուս. Արմեն Կապույանի)

4. Բասմաջյանի վերծանությունն անհամոզիչ է համարել ներսես Ակինյանը, որի կարծիքով, տարօրինակ պիտի լիներ գրչի անունը տեսնել վիճագրի սկզբում և վերջում, այն էլ նման ոճով: Նա գրում է. «Շատ միամիտ ըլլալու է կարծելու համար թէ փորագրողին ազատ կամքին է թողուած պաշտօնական արձանագրութեան մը մէջ երկիցս իւր անունն անմահացնել: Ինձ ծանօթ չէ նման օրինակ մը: Փորագրիչն է Բենե (հմտ. Բենիկ), չունինք իրաւունք լրացնելու զայն ԲենեԱՄի»²⁰:

4. Բասմաջյանին առարկելով՝ Ն. Ակինյանը փակագրերի բովանդակության «թափուր» տեղը լրացնելով, իր հերթին առաջ է քաշել այդ հատվածում հիշրայի թվականը կարգելու վարկածը: Նա գրում է, որ եթե արձանագրության սկզբում տոմարական երեք եղանակով է նշված շինարարության ավարտը, ապա սկզբում էլ երեք եղանակով պիտի նշվեր հիմնադրման թվականը՝ «Նկատի ունենալով արձանագրութեան հեղինակի այս ճաշակը, պէտք է ենթադրել, թէ նաեւ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան տարին երեք զանազան թուականներով տուած կըլլայ»²¹: Նա փակագրերի հատվածը վերծանում է «ՅՂ ԱՄԻ

¹⁹ Ալ. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, 208:

²⁰ Ն. Ակինեան, «Անիի Մայր եկեղեցու եւ միջնաբերդի եկեղեցու արձանագրութիւններու մասին», ՀԱ, 1932, Ա-ԺԲ, էջ 539-540:

²¹ Ն. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 540:

ՀԱԳԱՐԱՅԻՈՅ», ՅՂ-ն համարելով հիշրայի թվական, որը համապատասխանում է 999/1000 թ.²², թեպետ առաջին փակագրում ՅՂ, իսկ վերջինում ՀԱԳԱՐԱՅԻՈՅ բառի նշույլներ դժվար է գտնել:

Աշոտ Աբրահամյանը, համամիտ լինելով փակագրերը հիշրայի թվական համարելու տեսակետին, առաջարկում է այլ ընթերցում՝ «ՆԲ ԱՄԻՆ ԳԷԲԸ», որտեղ վերջին բառը, հեղինակի ասելով, պարսկերեն «գաբը»-ն է՝ անհավատ, հեթանոս նշանակությամբ: Ըստ այդմ, նա փակագրերի բովանդակությունը ներկայացնում է որպես անհավատների թվական ՆԲ (402), որը 1010/11 թվականն է²³: Այստեղ և իր մեկ այլ հրապարակման մեջ Ա. Աբրահամյանը որոշ «սրբագրումներ» անելով, վիմագրի առաջին տողի և վերջին բոլոր թվականները ներկայացնում է որպես 1010 թ., այն համարելով տաճարի կառուցման թվական²⁴:

Ս. Ավագյանը հավանական է համարում երկրորդ և երրորդ փակագրերի՝ Ա. Աբրահամյանի բացումը՝ «ԱՄԻՆ ԳԷԲԸ», բայց կարծում է, որ «բուն հիշրայի թվականն արտահայտող առաջին կցագրի ընթերցումն այնքան էլ համոզիչ չէ»²⁵:

Հայոց թվականի հիշատակության խնդիրներին նվիրված իր հոդվածում արձանագրությանն անդրադարձել է նաև Պարույր Մուրադյանը: Վիմագրի սկիզբը մեջբերելով, նա փակագրերի հատվածը ներկայացրել է «Բենիամին գրէ», իսկ տողատակում հղել վիմագրության «Դիվանի»-ի համապատասխան էջը, ծանոթագրելով, որ փակագրերով գրված այդ բառերը Հ. Օրբելու վերծանության մեջ բաց են թողնված²⁶: Քանի որ Պ. Մուրադյանը չի վկայակոչում Կ. Բասմաջյանի վերծանությունը, կարելի է մտածել, որ փակագրերը թերևս նաև ինքն է այդ կերպ կարդացել: Ամեն դեպքում, փաստացի, Պ. Մուրադյանն ընդունել և շրջանառել է Կ. Բասմաջյանի վերծանությունը:

Նշված ուսումնասիրողներից ամենից ուշ (2000 թ.), առանձին հոդվածներով, արձանագրության թվականներին անդրադարձել են վիմագրագետ Սուրեն Սաղումյանը և տոմարագետ Ռաֆիկ Վարդանյանը: Ս. Սաղումյանը հիմնականում հաստատում է Ս. Ավագյանի եզրահանգումները, իսկ նրա մոտ թեական

²² Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

²³ Ա. Աբրահամյան, «Փամանակագրական նշումներ», ՀԱ, 1976, էջ 158-161:

²⁴ Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրություն, Երևան, 1973, էջ 129: Հետաքրքիր է, որ վիմագրի վերջում նշված թվականներից՝ «հաւատալո ի Քրիստոս Հայոց» (Լուսավորչի թվականը), որ նշված է 711, 1010 կարդալու համար Ա. Աբրահամյանը հաշվարկը սկսել է 299-ից, իսկ իր աշխատության հաշորդ թերթում, 1046 թ. Անիի հիշատակաբանում նույն (Լուսավորչի) թվականի համար հաշվարկը սկսել է 302 թվականից (նույն տեղում, էջ 131):

²⁵ Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

²⁶ Ս. Мурадян, “Хронология систем летосчислений по армянским источникам”, ԼՀԳ, 1976, № 1, էջ 62:

մնացած հիշրայի թվականը՝ տառերի շրջված ընթերցմամբ վերծանում է որպես «ՅՂԱ ԱՄԻ ԳԷԲԸ՝ այն համարելով հիշրայի 391 ամին», որը, որոշ հաշվարկներով վերծանում է որպես «Հայոց 1001 թվական»²⁷: Իր քննությունն ամփոփելով նա գտնում է, որ եկեղեցու կառուցման «աշխատանքները վերսկսվել են 1001 եւ ավարտվել են 1010 թվին»²⁸:

Ռ. Վարդանյանը փակագրերը կարդում է «ՅՂԳ (393) ամին գէբբ», արձանագրության բոլոր թվականները հանգամանորեն վերլուծելով, առաջին տողի բոլոր տարեթվերը ներկայացնում է 1002 թ., իսկ վերջին հատվածի երեք թվերը՝ 1009, որը համարում է Մայր տաճարի կառուցման ավարտի առիթով գրված կաթողիկոսական հրովարտակի թվականը²⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ տարեթվերի, թե՛ փակագրերի հարցում զարմանալիորեն շատ են տարակարծությունները: Տոմարագիտական և այլ մանրամասների մեջ չսորանալով, նշենք, որ այս վիճաբանում հիշրայի թվականի գոյությունը հավատացող, բայց միևնույն ժամանակ փակագրերի վերծանության իրարամերժ տարբերակներ առաջարկող ուսումնասիրողները չեն կարողացել համոզիչ կերպով հիմնավորել, թե ինչպե՞ս կարող էր քրիստոնեական եկեղեցու վրա մահմեդական տոմարով թվական նշվել: Ն. Ակիբեյանը փորձում է բացատրել, որ հենց դրա համար են փակագրեր կիրառել, և որ վիճաբանողը «Քրիստոնեական եկեղեցույ վրայ մահմեդական թուականի յիշատակութիւնը որպեսզի գայթակղութիւն չպատճառէ բարեպաշտներուն, հարկ տեսած է արձանագրութիւնը փակագիրներով ներկայացնել»³⁰: Ս. Ավագյանն էլ մասնավորեցնում է, որ վիճագիրը «դավանաբանական նկատառումներով փորագրվել է դժվար վերծանելի, բարդ տառակցումներով»³¹: Այս բացատրությունը համոզիչ չէ, քանի որ տեքստը կազմողներն այդ նույն բարեպաշտներն էին (ծպտված «միջազգայնականներ» չէին), և վիճագիրն էլ գրվել է Հայոց թագուհու և Հայոց կաթողիկոսի անունից:

²⁷ Ս. Մաղումյան, «Անիի Կաթողիկե եկեղեցու հիշրայի տարեթիվը», *Իրան-Նամե*, 2000, № 35, էջ 102: Հեղինակն առաջին փակագիրն առաջարկում է կարդալ. Յ՝ ձախից աջ շրջագիր, Ղ՝ գլխիկործ շրջագիր, Ա՝ միաստեղն շրջագիր (նույն տեղում):

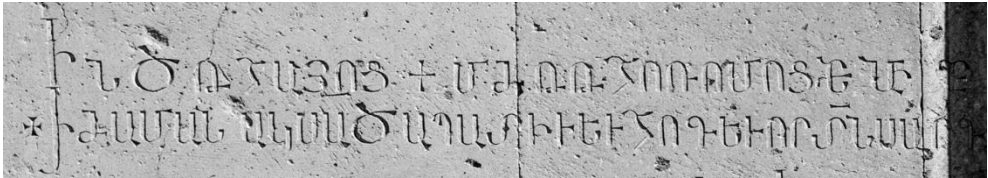
²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Ռ. Վարդանյան, «Անիի Մայր տաճարի արձանագրության համաժամանակյա տարեթվերը», *ԼՀԳ*, 2000, № 1, էջ 54-69: Հեղինակը հանգամանորեն քննում է վիճագրի բոլոր տարեթվերը, փակագրերի պարագայում՝ մյուս ուսումնասիրողների հետ չհամաձայնելով, առաջարկում է «առաջին փակագիրը կարդալ գլխիվայր շրջված՝ ձախից աջ գրությամբ: Այս դեպքում առկա է ՅՂԳ (393) թիվը... (1003)» (անդ, էջ 60): Ռ. Վարդանյանը գրում է, որ առաջին փակագիրը մյուսներից անջատված է վերջակետով, որը ուսումնասիրողները «չեն նշմարել», սակայն այդպիսի նշան լուսանկարներում չի երևում:

³⁰ Ն. Ակիբեյան, նշվ. աշխ., էջ 541:

³¹ Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

Այն կարծիքը, որ եթե արձանագրության վերջում տոմարական տարբեր հաշվարկներով երեք թվական է նշվում, ապա սկզբում նույնպես պետք է երեք թվական լինի (Ն. Ակինյանի խոսքերով «նկատի ունենալով արձանագրության հեղինակի այս ճաշակը»), հենվում է թեկուզև տրամաբանական ենթադրության, բայց ո՛չ փաստի վրա: Իրականում, սկզբում երկու թվական է նշված, ընդ որում, Հայոց և Հռոմոց թվականները հայտնող գրությունները միմյանցից առանձնացված են խաչանշանով, իսկ դրանց հաջորդող փակագրերից առաջ նման նշան չկա (նկ. 3):

Նկ. 3. Արձանագրության առաջին տողում թվականներն առանձնացված են խաչանշանով (լուս. Հրայր Բագին)

Հատկանշական է, որ արձանագրության վերջում նշված երեք թվականները նույնպես առանձնացված են, բայց ոչ թե խաչանշանով, այլ զույգ կետից և հորիզոնական սեպից կազմված վերջակետի նշանով (նկ. 4): Սա նշանակում է, որ տարբեր թվականների առանձնացումը վիճաբարի գրչի համար սկզբունք է եղել, հետևաբար, եթե փակագրերը թվական լինեին, դրանցից առաջ նույնպես պետք է բաժանարար նշան լիներ:

Նկ. 4. Արձանագրության վերջում թվականներն առանձնացնող վերջակետի նշանները՝ «ԱԴԱՄԱ» և «ԲԱՆԻ» բառերից հետո (լուս. Հրայր Բագին)

Մեր համոզմամբ, Անիի Կաթողիկեի շինարարական արձանագրության մեջ չէր կարող գրվել և իրականում չկա մահմեդական տոմարի հիշրայի թվական: Մանավանդ, որ չկա նաև այդպիսի նախադեպ կամ այլ օրինակ մեր եկեղեցիներից որևէ մեկում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ շնայած Բագրատունիները թագ էին ստացել արաբներից, քաղաքական առնչություններ ունեին նրանց հետ և անգամ Հաղբատի հարթաքանդակում Սմբատ Բ-ի ապարոշի վրա արաբերենով գրված է «Շահնշահ Անիի թագավոր»³², իսկ Գագիկ Ա-ն Անիում իր կառուցած Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու քանդակում գլխին փաթթոց է կրում, սակայն տոմարն այն ժամանակներում բացառապես կրոնի ու դավանանքի հետ կապված և եկեղեցական տոների ամսաթվերի որոշման առումով առաջնային ոլորտ էր, ուստի այդտեղ մահմեդականությունից որևէ բան վերցնելը պարզապես բացառվում էր: Անիում, անգամ մահմեդական ամիրաների տիրապետության ժամանակ հանդես եկած (11-րդ դարի վերջեր և 12-րդ դ.) պատմությանն ու տոմարին քաջագիտակ հեղինակները, ինչպես ուսուցչապետ և տոմարագետ Հովհաննես Սարկավազը³³, պատմիչներ Սամվել Անեցին և Մխիթար Անեցին, որոնք այս կամ այն կերպ անդրադարձել են արաբներին՝ սկսելով «սուտ մարգարէի» հայտնվելուց՝ «որոյ անուն Մահմետ անուանիւր»³⁴, մինչև խալիֆաների տիրապետությունը, ապա նաև սելջուկներին, իրենց երկերում մահմեդական տոմարի կամ հիշրայի թվականի մասին ոչ մի հիշատակություն չեն անում: Ի դեպ, նրանք երեքն էլ սպասավորել են Անիի Մայր տաճարում:

Կաթողիկեի ասարձանագրությանն անդրադառնալով, մենք ևս փորձել ենք բացել առաջին տողի վերջին երեք փակագիրը: Այդ ընթացքում, վերջին փակագրի մեջ նախորդ հրատարակիչների կարդացած «Գ» տառի փոխարեն «Դ» կամ «Ղ» կարդալու տարբերակը առաջացավ (ինչպես վերը նշվեց, այն որպես «ՂԲ» էր կարդացել Մ. Բրոսսեն)³⁵: Բանն այն է, որ քարի այդ մասում՝ տառի բոլորակի ներքևի հատվածում վնասվածք կա, որն էլ առաջացնում է այդ երկմտանքը: Սակայն որակյալ լուսանկարների մանրակրկիտ դիտարկումը, որը մենք կատարել ենք վիճաբարգետներ Գագիկ Սարգսյանի և Արսեն Հարությունյանի հետ, մեզ բերեց այն միասնական համոզման, որ այդ փակագիրը բացելու ամե-

³² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները», ԼՀԳ, 1979, № 1, էջ 74:

³³ Կ. Մաքևոյան, «Հովհաննես Սարկավազի գործունեությունն Անիում», էջմիածին, 2005, է-ր, էջ 59-72:

³⁴ Սամվել Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրություն, էջ 149: Մխիթար Անեցու երկի 21-րդ ճառը հետևյալ վերնագիրն ունի՝ «Յայտնուպիւն եւ երեսումն աղանդատու եւ սուտ մարգարէի մասնետի նաև ներքինն ստուգապէս, ի թովն ՂԵ, ի Քրիստոսէ՛ ՈՍՁ» (Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 102):

³⁵ Գրչանկարը տե՛ս M. Brosset, *Les Ruines d'Ani*, I partie, St.-Petersbourg, 1861, Pl. XLII: Այդ հրատարակությունից այն արտատպել է Ղ. Ալիշանը (Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 71):

նատրամաբանական եղանակը «ԳՐԷ»-ն է, իսկ երեք փակագիրը միասին՝ «Բենիամին գրէ» (նկ. 5): Այսինքն, Կ. Բասմաջյանի վերծանությունը, որի հետ, ըստ էության, համաձայն են եղել նաև Ալ. Մանուչարյանը և Պ. Մուրադյանը՝ ճիշտ է:

Նկ. 5. Շինարարական արձանագրության առաջին տողի փակագրերը (գրչանկարը Արսեն Հարությունյանի)

Ինչպես վերևում տեսանք, ժամանակին այդ վերծանությունը Ն. Ակինյանը մերժել է այն պատճառաբանությամբ, որ դժվար թե փորագրողին թույլատրվեր «պաշտօնական արձանագրության մը մէջ երկիցս իւր անունն անմահացնել»³⁶: Ուսումնասիրողի սույն դիտարկումն առաջին հայացքից այնքան համոզիչ է թվացել (այն մեջբերում են հաջորդ հետազոտողներ Ա. Աբրահամյանն ու Ս. Ավագյանը), որ դրանից հետո Կ. Բասմաջյանի վերծանության նկատմամբ թերահավատություն է առաջացել: Սակայն Ն. Ակինյանի խոսքն, իրականում, որոշ նրբերանգ ունի: Այն միանգամայն ճիշտ կլիներ, եթե արձանագրության սկզբում պարզ գրված լիներ՝ «Բենիամին գրէ», վերջում էլ կրկավեր նույն անունը, մինչդեռ սկզբում, փաստորեն, երեք դժվար հասկանալի փակագիր է: Ինչպես տեսանք, դրանց վերծանության փորձերը սկսվել են դեռ 19-րդ դարում, և թե՛ այն ժամանակ, թե՛ հետագայում, անգամ վիմագրերի հետ աշխատելու փորձ ունեցող մարդիկ դրանք չեն կարողացել վերծանել կամ էլ առաջարկել են վերծանության զանազան և իրարամերժ տարբերակներ: Կարելի է չկասկածել, որ արձանագրության ստեղծման ժամանակ նույնպես, փակագրերը տարակուսելի են եղել, և հնարավոր է, որ հենց դա է պատճառ դարձել, որպեսզի անունը երկու տեղում գրվի:

Եթե ընդունենք, որ խոսքը նույն անվան մասին է, ապա հնարավոր է երեք տարբերակ՝ ա. Բենիամինը կամ Բենէն վիմագրի գրիչն է, բ. նա արձանագրության տեքստը կազմող արքունական կամ կաթողիկոսական ատենադպիրն է, գ.

³⁶ Ն. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 539-540:

վիմագիր գրիչը միաժամանակ նաև տեքստը կազմողն է: Նկատենք, որ արձանագրության առաջին տողը, փաստորեն, նախագիր է, որի վերջում նշվում է «Բենիամին գրէ», իսկ հաջորդ տողի սկզբում դրված է խաչի նշան, ցույց տալով, որ այդտեղից է սկսվում բուն շարադրանքը՝ «+ Ի ժամանակս ա(ստուա)ծապատիւ եւ հոգեւոր տ(եառ)ն Սարգիս...» և այլն (նկ. 3): Այսինքն՝ այս ամենը կարելի է համարել մի մեծ մեջբերում՝ այն, ինչ գրել էր Բենիամինը, որը եթե մեր ժամանակներում գրվեր, կդրվեր չակերտների մեջ:

Բենէ անվան առնչութեամբ ուշագրավ ենթադրություն է արել ճարտարապետ Արտակ Ղուլյանը: Ըստ նրա՝ այն ոչ թե անուն է, այլ «մասնագիտական կոչում», և քանի որ «բեննա» կամ «ալբեննա» արաբերեն ճարտարապետ կամ վարպետ է նշանակում, ուստի «հայոց արքունի ճարտարապետը կարող էր կոչվել արաբական միջավայրում հայտնի պատվանունով», հետևաբար՝ «չափազանց հավանական է ենթադրել, որ տաճարի շինարարական արձանագրության փորագրող հեղինակը Տրդատ ճարտարապետն է...»³⁷: Այս տեսակետն, իհարկե, հրապուրիչ է, և շատ ցանկալի կլիներ Տրդատի կառուցած հրաշալի տաճարի պատին տեսնել նրա վիմագիրն ու անունը: Բայց կարծում ենք, որ այն քիչ հավանական է: Այդ ժամանակաշրջանում, հայ ճարտարապետների համար օգտագործվում էր երկու անվանում՝ ճարտարապետ (Տրդատին այդպես է կոչում պատմիչ Ասողիկը)³⁸ և վարդպետ (նրան այդպես է կոչում Ասողիկի «Պատմութեան» մեջ լրացում կատարած Յոհան գրիչը, համարելով Գագկաշեն Ս. Գրիգորի ճարտարապետ)³⁹: Եթե պատկերացնենք, որ Տրդատը ոչ թե իր անունն է գրել, այլ մասնագիտական կոչումը, ապա այն հայերեն գրելու դեպքում կլիներ «գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ ճարտարապետ»: Ինչ իմաստ պիտի ունենար նման «անանուն» կերպով հանդես գալը: Հայտնի է նաև, որ Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու հարավային մուտքի վերնամասում պահպանվել է փորագիր «Տրդատ» անունը, որն ամենայն հավանականությամբ, հենց ճարտարապետի հիշատակությունն է⁴⁰:

Այժմ փորձենք պատկերացնել, թե ինչ կարող էր տեղի ունեցած լինել Մայր

³⁷ Ա. Ղուլյան, «Անիի Մայր Տաճարի հազարամյա խորհուրդը», «Հուշարձան» տարեգիրք Գ, Երևան, 2005, էջ 30-31: Ա. Ղուլյանն իր ենթադրության օգտին խոսող փաստարկ է համարում «վիմագրում փակագիր հիշրայի թվականի գործածությունը» (անդ): Ավելի վաղ, Բենէին որպես գրիչ հիշատակում է նաև Ս. Բարխուդարյանը (Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 199):

³⁸ Ստեփանոս Տարանտեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 760, 805:

³⁹ Կ. Մաթևոսյան, «Յոհան գրիչ ընդօրինակած պատմական ժողովածուն և կատարած հավելումները», էջմիածին, 2008, Զ-է, էջ 110:

⁴⁰ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 43, N 123:

տաճարի վիմագրի ստեղծման ժամանակ, եթե խոսքը վերաբերում է նույն մարդու, որոշ տարբերություններ գրված անվան կրկնակի նշմանը: Հասկանալի է, որ 21-տողանոց ընդարձակ և գեղագիր արձանագրությունը մի քանի օրում չի գրվել: Այդ գործը կարող էր տևել մոտավորապես մեկ ամիս: Եվ այդ ամբողջ ընթացքում, սկսած վիմագրի պատվիրատուներից մինչև Կաթողիկեի սպասավորներն ու այլ մարդիկ, պետք է փորագրողին հարցնեին, թե ի՞նչ է գրված առաջին տողի վերջում, ինչպե՞ս կարդալ երեք փակագրերը: Եվ նրանց պետք է բացատրվեր, որ գրված է «Բենիամին գրէ»: Հնարավոր է, որ հիշյալ մարդու անվան նման ներկայացումը, արձանագրության պատվիրատուներին չի բավարարել և այդ պատճառով որոշվել է, որ արձանագրության վերջում, ոչ թե փակագրով, այլ պարզ ու հասկանալի նշվի, ինչ որ պետք է: Եվ արձանագրության պաշտոնական տեքստի ավարտից ու թվականների նշումից հետո գրվել է՝ «գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենէ»:

Ինչպես վերևում նշեցինք, «յիշատակարան» կոչված արձանագրությունն, իրոք, պատմողական բնույթ ունի, հետաքրքիր ձևակերպումներ և ժամանակը նշող տոմարական մի քանի հաշվարկ է պարունակում, ուստի այդ տեքստի հեղինակ-կազմողը բարձր պատրաստվածություն տեր մարդ պիտի լիներ: Հնարավոր է, որ հենց այդ պատճառով, արձանագրության սկզբում նրա անվան նշումը խրթին փակագրերով, նպատակահարմար չի համարվել: Բայց քանի որ այն արդեն գրված էր և փոփոխելն անհնար, ուստի վիմագրի վերջում հարկ են համարել հասկանալի կերպով հիշատակել նրան: Ահա այսպիսի պատճառով կարող էր տեղի ունենցած լինել նույն անվան կրկնակի նշումը, վիմագրի սկզբում՝ փակագրերով «Բենիամին գրէ» և վերջում՝ «գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենէ»:

Սակայն հնարավոր է նաև խնդրի մեկ այլ լուծում: Յայժմ մեր մեկնաբանությունները կապված էին նախորդ ուսումնասիրողների տեսակետների հետ, մասնավորապես Կ. Բասմաջյանի՝ որը նշված անունները վերագրում էր նույն մարդուն և Ն. Ակինյանի՝ որը կարծում էր, թե նույն անունը երկու անգամ չէր կարող գրվել: Բայց եթե հեռանանք այս կանխադրույթից և փորձենք այլ տեսանկյունից հարցին մոտենալ, պայմանականորեն ասած՝ սկսելով սպիտակ էջից, ապա կարելի է ոչ պակաս հավանականությամբ ենթադրել, որ վիմագրում մենք գործ ունենք ոչ թե մեկ անվան ու մեկ մարդու, այլ երկու անվան և երկու մարդու հիշատակության հետ: Նրանցից առաջինը տեքստը կազմող Բենիամինն է, որի անունը վիմագրի գրիչը սկզբնամասում վարպետորեն տեղավորել է փակագրերի մեջ, իսկ մյուսը՝ հենց ինքը՝ Բենէն, որն արդեն իր մասին՝ ընդարձակ խոսքով, գրել է արձանագրության վերջում (սրա օգտին է «ի ձեռն իմ» նշումը, որը պատշաճում է գրչին):

Այսպիսի մեկնաբանության դեպքում ավելի հասկանալի ու պատճառաբանված է դառնում նաև այն հարցը, թե ինչու այս արձանագրությունն ունի երկու թվական (համաժամանակյա տարեթվերի երկու խումբ) սկզբում և վերջում: Առաջին տողում նշված է այն թվականը, երբ եկեղեցու կառուցման ավարտից հետո Բենիամինը գրել է այդ մասին (1001 թ.), որին հաջորդում է խաչանշանով սկսվող բուն տեքստը՝ մինչև անեծքի կարճ բանաձևի ավարտը, իսկ վերջում նշվում է այն թվականը (1010 կամ 1011), երբ Բենէն «իր ձեռքով» Բենիամինի գրածը արձանագրել, փորագրել է պատին: Արձանագրության սկզբի և վերջնամասի ուշադիր ընթերցումը համոզում է դրանում (տե՛ս ստորև): Այս դեպքում արդեն կարելի է կարծել, որ փակագրերի կիրառումն առաջին տողում, երկու մոտ անուններով անձանց հնարավոր շփոթից խուսափելու նպատակով է արվել, և դա թերևս վիճաբար գրչի մտահղացումն է եղել:

Մեզ այս երկրորդ տարբերակն ավելի հավանական է թվում: Սակայն ինչպես էլ որ եղած լինի իրականում, որի լիակատար բացահայտումն այսօր շատ դժվար է, մեր քննած հարցի առումով էականը վիճագրի առաջին տողի փակագրերի վերձանությունն է: Կարծում ենք, որ այս արժեքավոր արձանագրությունը դեռ շարունակելու է գրավել ուսումնասիրողների ուշադրությունը, քննվելու է նաև տեքստաբանական, առանձին ձևակերպումների ու այլ առումներով: Բայց մենք սահմանափակվենք այսքանով:

Հիմնական եզրակացությունն այն է, որ արձանագրության առաջին տողի վերջում եղած փակագրերի՝ Կ. Բասմաջանի ընթերցումը, որին համամիտ են նաև այլ հեղինակներ, ճիշտ է՝ «Բենիամին գրէ»: Ըստ այդմ՝ **Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության մեջ չկա հիջրայի թվական:**

Այժմ ներկայացնենք վիճագիրն ամբողջությամբ՝ բնագրի տողատամբ և բացված փակագրերով.

Ի :ն:Ծ: ք(ուիմ) Հայոց + :Մ:Ժ:Թ: ք(ուիմ) Հոռոմոց, Բենիամին գրէ.
 + Ի ժամանակս աստուած)ապատի և հոգեւոր տ(եառ)ն Սարգսի Հայոց կաթաղիկոսի և ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա Հայոց և Վրաց շահանշահի, ևս Կատրանիդէ Հայոց թագունի, դուստր Վասակա Սիւնեաց թագաւորի յողորմութիւնն Ա(ստուծո)յ ապաւինեցա և հրամանաւ առն իմո Գագկա շահանշահի շինեցի զս(ուր)ք Կաթաղիկես, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմպատա և կանգնեցաւ տուն Ա(ստուծո)յ նորոց և կենդանի ծնունդ հոյգեւոր և արձան մշտնջենաւոր, զարդարեցի և զարդիւք պատուականաւ նուէրք ինն ի Ք(րիստո)ս և զարմից իմ և որոց՝ Սմպատա, Աբասա և Աշոտո: Հրամայեալ եմ ևս՝ Տէր

Սարգիս, սպասաւորաց եկեղէցոյս, յետ էլից բարէպաշտ թագունոյս զՎարդաւարին յինեակսն միով քառասնի կատարել անխափան մինչև ի գալուստն Ք(րիստոս)ի: Էթէ ոք զարձանագրեալդ անփոյթ առնէ դատապարտեալ եղիցի ի Ք(րիստոս)է: Ի վեց :Ռ:Ն:Լ: եւ :Գ: ամացն Ադամա: Ի :Ռ: եւ :Բ:Ժ: ամի մարմնանալո Ա(ստուա)ծ(այի)ն Բանի: :Զ:Ը:Ժ:Ա ամի հաւատալո ի Ք(րիստոս)ս Հայոց գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բեմէ:

Վերջում, հակիրճ պատասխանենք այն հնարավոր հարցին, թե ինչու մենք չենք անդրադառնում վիմագրի բոլոր թվականներին⁴¹: Նախ, որովհետև այն հիմնականում տոմարագիտական խնդիր է և մեր ուսումնասիրության բուն նպատակից դուրս: Երկրորդ, այս արձանագրության մասին գրված վերը հիշատակված հոդվածներում, գրեթե այլ բան չկա թվականների հանգամանալից քննությունից բացի, այսինքն, դրանք հիմնավորապես ուսումնասիրված են, սակայն արդյունքները՝ ինչպես տեսանք, ավելի շատ տարբերություններ ունեն, քան թե ընդհանրություններ, և մենք համոզված չենք, որ այս հարցում կարելի է վերջնական խոսք ասել (միշտ էլ կգտնվեն տարբեր տեսակետներ պաշտպանողներ): Սակայն թվականների վերաբերյալ որոշ դիտարկում, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է:

Արձանագրության թվականների ուսումնասիրությամբ զբաղված հետազոտողների մոտ նկատվում է այն միտումը, որ նրանք ձգտել են վիմագրի առաջին տողում կարգալ նույն տարեթիվը (1001 կամ 1002), վերջին հատվածում՝ դարձյալ կրկնվող թվական (1009, 1010 կամ 1011), իսկ Ա. Աբրահամյանը որպես 1010 է «վերժանել» արձանագրության բոլոր թվականները: Այդպիսի արդյունք ստանալու համար երբեմն կատարվել են «սրբագրումներ», հաշվարկների մեջ ավելացվել կամ պակասեցվել են մեկ-երկու տարի և այլն: Կարծում ենք, որ նման մոտեցումն այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ համաժամանակյա թվականներ ներկայացնելիս միջնադարյան գրիչներն ու հեղինակներն իրենք նույնպես իմացել են, որ տարբեր ելակետերով ու հաշվարկման նրբերանգներով տոմարական համակարգերը կարող են տարբերություններ ունենալ, ուստի հենց այդ նպատակով են մեկից ավելի եղանակով նշել թվականը: Ասվածի ապացույցը կարող է լինել Անիի կաթողիկոսարանում գրված, վերը հիշատակված 1046 թ. հիշատակարանը, որի վերջում գրիչը թվականը տոմարական չորս եղանակով ներկայացնելուց անմիջապես հետո խոսում է «անվրէպ ժամանակագրութիւն»

⁴¹ Մասնավորապես նման հարցադրում է արել մինչև հոդվածի տպագրությունն այն ընթերցած մեր գործընկեր, պատմական գիտությունների դոկտոր Հայրապետ Մարգարյանը, որին շնորհակալություն եմ հայտնում նաև մի քանի կարևոր դիտարկման համար:

ունենալու հարցի մասին և բացատրում՝ «...վասն զի ամենայն ժամանակագրութիւնք անմիաբան հանդիպին միմեանց...»⁴²: Վստահաբար, Անիի Մայր տաճարի վիմագրում տարբեր թվականների կիրառումն այդ նույն նպատակով է արվել, որպեսզի եթե մի տոմարական հաշվարկով տարեթիվը որոշ շեղում ունենա, ապա մյուս եղանակով ավելի մոտ լինի իրականությանը: Հետևաբար, պարտադիր չէ նույնությամբ կրկնվող թվականներ կարգալ վիմագրի առաջին, առավել ևս վերջին երեք տողում:

Կարծում ենք, որ Մայր տաճարի կառուցումն ավարտվել է 1001 թ., որի մասին գրել են վիմագրի սկզբում, իսկ այն փորագրվել է տասը տարի անց՝ 1011 թ., որը նշված է վերջում:

KAREN MATEVOSYAN

ON THE SUPPOSED HIJRA DATE IN THE BUILDING INSCRIPTION OF THE ANI CATHEDRAL

Keywords: Ani, Katranide, inscription, church, Hijra, Benē, researcher.

The majestic Cathedral of Ani was the most famous church in the medieval capital of Armenia. It was founded by King Smbat II Bagratuni (reigned in 977-989) but because of his death it remained incomplete. The construction was finished by the wife of his brother Gagik I (reigned in 989-1017), Queen Katranide, in 1001. The builder's inscription of the church was carved on behalf of the queen and Catholicos Sargis (990-1019). Different dating systems have been used at the beginning and the end of the inscription. The inscription begins as follows: "In Armenian 450 and Roman 219, Benjamin writes ..." Since the word combination "Benjamin writes" is carved in ligatures, some researchers (N. Akinyan, A. Abrahamyan, S. Avagyan et al.) interpreted it as a Hijra year. This was supported by the fact that part of the name Benjamin – "amin" in Armenian means "in the year." Meanwhile, back in the 1920s, K. Basmajyan, who studied the Ani inscriptions, correctly deciphered the ligatures as "Benjamin". A number of scholars agree with him (A. Manucharyan, P. Muradyan, G. Sargsyan et al.). In this article, the author further substantiates this point of view by stating that despite the existing relations between the Armenian kings and the Arabs, at that time the calendar was exclusively under the jurisdiction of the church. Therefore, the use of the Islamic calendar in the Cathedral of Ani was impossible, especially because in the entire Armenian epigraphy there is not a single such case.

⁴² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դդ., էջ 94:

At the end of the inscription, it is mentioned that this “colophon” (յիշատակարան) was written in 1011 by Benē. Two assumptions are possible here: either Benjamin and Benē are one and the same person or they are different people (which seems more likely). The first wrote the text of the inscription in 1001, and the second carved it on the wall in 1011. This explains the presence of two dates in the inscription.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

О МНИМОЙ ДАТЕ ОТ ХИДЖРЫ В СТРОИТЕЛЬНОЙ НАДПИСИ СОБОРА В АНИ

Ключевые слова: Ани, Катраниде, надпись, церковь, Хиджры, Бенэ, исследователь.

Величественный Анийский собор – самая известная церковь столицы средневековой Армении. Он был заложен царем Смбатом II Багратуни (977-989), но из-за его смерти остался незавершенным. Строительство завершила жена его брата Гагика I (989-1017), царица Катраниде, в 1001 году. Строительная надпись церкви составлена от имени царицы и католикоса Саргиса (990-1019). Она привлекала внимание многих ученых. В начале и в конце надписи использованы разные системы летосчисления. Надпись начинается со следующих слов: “В лето 450 армянское, 219 ромейское, Бениамин пишет...”. Слова “Бениамин (Вениамин) пишет” высечены в виде лигатуры, из-за чего некоторые исследователи (Н. Акинян, А. Абрамян, С. Авагян и др.) интерпретировали их как дату от Хиджры. Этому способствовало то, что часть имени Бениамин – “амин” на армянском означает “в году”. Между тем, еще в 1920-х годах исследователь анийских надписей К. Басмаджян правильно расшифровал лигатуры, прочтя их как имя “Бениамин”. С этим согласен ряд ученых (А. Манучарян, П. Мурадян, Г. Саргсян и др.). В настоящей статье автор дополнительно обосновывает эту точку зрения тем, что, несмотря на связи армянских царей с арабами, календарь в те времена находился исключительно в ведении Церкви, что делает невозможным использование мусульманского летосчисления в анийском Соборе, тем более что в богатой армянской эпиграфике нет ни одного аналогичного случая.

В конце надписи отмечается, что эта “памятная запись” (յիշատակարան) была написана в 1011 году рукой Бенэ. Здесь возможны два предположения: либо Бениамин и Бенэ – одно и то же лицо, либо разные люди (что более вероятно): первый составил текст надписи в 1001 году, а второй выгравировал его на стене в 1011 году. Именно этим объясняется наличие двух дат в этой надписи.